

УДК [930:340.15](3)

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264560

В. М. Щербатюк

ORCID: 0000-0002-0952-3225

Національна академія внутрішніх справ

В. В. Крижна

ORCID: 0000-0002-0402-4224

Національна академія внутрішніх справ

Ю. В. Сокур

ORCID: 0000-0002-3957-7881

Національна академія внутрішніх справ

V. M. Shcherbatyuk

National Academy of Internal Affairs

V. V. Kryzhna

National Academy of Internal Affairs

Yu. V. Sokur

National Academy of Internal Affairs

СУСПІЛЬНИЙ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО ВАВИЛОНУ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

*Social and State Legal Development of Ancient Babylon:
Modern Domestic Historiography*

На основі наукових праць сучасних вітчизняних учених у статті розкрито стан дослідження суспільного та державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону, показано наукове осягнення Стародавнього Вавилону в Україні, з'ясовано джерельний комплекс дослідження, простежено основні напрями вивчення означеної теми та висвітлено їх змістове наповнення, окреслено коло питань, які потребують подальшого наукового пізнання.

Ключові слова: Стародавній Вавилон, історіографія, суспільний та державно-правовий розвиток, дослідження, право.

The authors have set a goal to identify how the social, state and legal development of Babylon is covered in the Ukrainian historiography, to find out to what extent the topic is studied, to outline the most controversial issues that require further research.

The topicality of the proposed problem is obvious since it is just partially covered in the works of contemporary Ukrainian scientists, only some of its aspects are highlighted, and the fact that there is no comprehensive summarizing study on this topic gives a practical significance to its scientific elaboration.

The authors set the following research tasks. Firstly, to find out the degree of comprehension of the problem. Secondly, to reveal the scientific exploration of Ancient Babylon in Ukrainian historiography. Thirdly, to determine the detailed research source complex. Fourthly, to highlight the main directions of studying of the social and state-legal development of Ancient Babylon, and to show their content, as well as to outline areas that require further scientific research.

In the course of study, the authors relied on the principles of historicism, objectivity, systematics, continuity, that constitute the methodological basis of the study. The completion of given tasks was carried out through the use of general scientific methods, as well as methods peculiar to historical discipline, namely, the methods of historiographical analysis, typology, problem-chronological and historical-situational methods. These methods enabled the authors of this study to join the scientific discussion and make analysis of the scientific works used in the research, generalize the views of modern domestic scientists, describe the state and legal development of Ancient Babylon, reveal its patterns and characteristics, and make generalizations, which constituted the scientific novelty of this research problem.

The conclusions indicate that the study of Ancient Babylon requires further efforts among scientists. The scientific research of Ancient Babylon, that has been done earlier in Ukraine is, however, isolated, and was carried out mainly in the context of general Oriental studies. At the same time, the sources available for the research are sufficient to establish the process of knowledge production on this topic. Also, on the basis of the analysis of the considered scientific works, it is defined that some issues have been thoroughly studied by the scientist, while such areas as the origin of Mushkenums, the regional and local levels of government are still covered insufficiently and require a broader scientific reflection.

Keywords: Ancient Babylon, historiography, social and state legal development, research, law.

На початку III тис. до н. е. у долині рік Тигру та Євфрату виникли давні держави Вавилон і Ассирія (раніше Шумер і Аккад). По сусідству розташовувались Хетська держава, Фінікія, єврейські царства, Урарту. Всі вони в ході утворення пройшли закономірний для країн Стародавнього Світу шлях плавного переростання первісного родоплемінного суспільства в державу (Див.: Щербатюк, В. М. & Дурнов, Є. С. & Сокур, Ю. В. 2020). Проте окрім загальних закономірностей державотворення, були й специфічні для цих країн, зокрема й Вавилону, особливості. Перші кроки у вивченні давніх країн Месопотамії було зроблено в першій половині XIX ст. Цьому сприяли великі археологічні відкриття та віднайдення ключа до дешифрування клиноподібних написів. Оскільки увага дослідників спершу була спрямована переважно на Ассирію, то ця нова історико-філологічна дисципліна

отримала назву ассириології. Лише згодом вивчення вавилонських пам'яток і шумерських написів розширило рамки галузі. Нині поглибилася її регіонально-галузева спеціалізація, всередині ассириології сформувалися окремі наукові дисципліни. Проте галузь зберегла за традицією колишню назву. Цьому сприяють загальні дослідження, спрямовані на комплексне вивчення цивілізаційної історії давньої Месопотамії та сусідніх регіонів. Досвід дослідження особливостей державно-правового розвитку останнього потребує наукового узагальнення та історіографічного осмислення.

В Україні дослідження Вавилону, як і ассириологія в цілому не виокремлювались зі сходознавства, а розвивались у контексті цієї комплексної галузі суспільних наук, тож належної уваги науковців не отримали. Протягом ХІХ — кінця ХХ ст. сходознавчі дослідження в Україні пройшли кілька етапів розвитку залежно від ставлення до них державної влади (Козицький, А. 2010, с. 409, 410; Матвєєва, Л. В. 2012, с. 925–926; Циганкова, Е. Г. 2007; Циганкова, Е. Г. & Кочубей, Ю. М. [упоряд.]. 2011, с. 14–15; Щербатюк, В. М. 2009; Щербатюк, В. М. & Дурнов, Є. С. & Сокур, Ю. В. 2020, с. 321)¹. У відродженні сучасного українського сходознавства провідна роль належить учню А. Кримського, іноземному члену НАН України О. Прицаку. Завдяки його зусиллям 1991 р. створено Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України, який нині відіграє провідну роль в українській орієнталістиці, сформовано науковий колектив закладу, бібліотеку. Пробувши на посаді директора закладу до 1999 р., вчений наладив роботу Інституту, взяв активну участь в організації та проведенні 20–26 жовтня 1991 р. першої міжнародної сходознавчої конференції, започаткував щорічні «Сходознавчі читання А. Кримського» (Кочубей, Ю. 2008, с. 15, 17). В Україні відновлено видання журналу «Східний Світ» (1993 р.), започатковано видання журналу «Сходознавство» (1998 р.), серію «Наукова спадщина сходознавців». Сходознавчі центри існують у Харкові та Львові (Матвєєва, Л. В. 2012, с. 926). З відновленням на початку 1990-х рр. сходознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (Калакура, Я. С. 2009–2010, с. 38), цей напрям набуває тут усе більшого розвитку. З 2009 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» діє Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Прицака (Срібняк, І. 2011, с. 49).

Погодимось з провідними українськими орієнтологами в тому, що вітчизняне сходознавство виконує важливу функцію в державотворенні й державній політиці (Циганкова, Е. Г. & Кочубей, Ю. М. [упоряд.]. 2011, с. 24). Безумовно, вагому роль тут відіграє й дослідження країн стародавньої Месопотамії, зокрема Вавилону. Дослідження останнього, хоч і проводилися в Україні,

¹ Див. детальніше: копії протоколів повітових воєнних нарад за 1921–1922 рр. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МО України). Ф. Р. 3773. Оп. 19823. Спр. 12. Арк. 236, 253

проте спорадично, переважно в контексті сходознавства загалом, яке перебуває нині на стадії становлення. Дослідження Стародавнього Вавилону потребує подальших зусиль науковців, у працях сучасних вітчизняних учених суспільний і державно-правовий розвиток Вавилону висвітлюються фрагментарно, здебільшого — окремі аспекти проблеми, що значно актуалізує її.

Відсутністю історіографічних загальних робіт з даної тематики, що зумовлює наукову новизну нашої праці, й обумовлена актуальність означеної теми дослідження.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що висновки та узагальнення, які зробили автори, можуть використовуватись для поглибленого вивчення даної й суміжних тем, а також при підготовці спеціальних і загальних праць з історіографії, державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону та його історії в цілому.

Мета дослідження — розкрити висвітлення теми в сучасній вітчизняній історіографії, з'ясувати повноту її дослідження. Досягненню мети підпорядковано розв'язання таких дослідницьких завдань: з'ясувати стан наукової розробки проблеми; окреслити розвиток дослідження Стародавнього Вавилону в Україні; простежити основні напрями вивчення суспільного та державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону, висвітлити їх змістове наповнення; окреслити питання, які потребують подальшого наукового осмислення.

Під час освоєння теми автори спиралися на принципи історизму, об'єктивності, системності, наступності та інші, що стали підґрунтям методологічної основи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання конкретних завдань використано загальнонаукові методи, а також спеціальні — методи історіографічного аналізу, критики історіографічних джерел, типологізації та порівняльно-правовий, проблемно-хронологічний, історично-ситуаційний тощо. Означені методи дали змогу проаналізувати й узагальнити погляди науковців, праці яких тією чи іншою мірою стосуються теми дослідження й залучені в роботу, розкрити державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону, дати його оцінку, долучитися авторам даного дослідження до наукової дискусії.

Основним історіографічним джерелом дослідження стали праці сучасних вітчизняних науковців. За видовим принципом ці праці ми поділили на такі групи: 1) спеціальні монографічні дослідження, в яких безпосередньо чи опосередковано йдеться про державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону; 2) загальні дослідження з історії Стародавнього Сходу, де в контексті інших аспектів розглядається розвиток держави і права Вавилону; 3) навчальні видання; 4) науково-довідкова та біографічно-енциклопедична література; 4) публікації документальних джерел. Означені групи є джерельною базою дослі-

дження, в якій пріоритетне місце автори надали монографічним працям і навчальним виданням.

Щоб досягнути суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону, сучасні українські науковці логічно переносять свою увагу до початку III тис. до н. е. у долину між ріками Тигр і Євфрат, де в містах започаткувалася державність. Відомий сходознавець О. Крижанівський запевняв, що ці міста виникали шляхом синоїкізму, тобто злиття кількох сільських громад, що зовнішнім виглядом, а нерідко й характером господарського життя та адміністративного управління вони майже не відрізнялися від сіл. Також дослідник підкреслив, що перші держави з'явилися у Південній Месопотамії ближче до середини III тис. до н. е., причому це були невеликі незалежні чи напівзалежні політичні об'єднання, котрі історики назвали містами-державами. Професор О. Крижанівський також переконував, що цей термін не можна вважати вдалим, адже мало яке місто було окремою державою, більшість із них входила до політичних об'єднань кількох міст і міських округ на чолі з найсильнішим виникали, найімовірніше, на ґрунті спільних господарських інтересів. На думку вченого, це могли бути будівництво й експлуатація місцевих іригаційних систем (Крижанівський, О. П. 2002, с. 133, 135). Однак об'єднання розрізаних міст-держав на великій території були винятком у політичному житті Месопотамії. Нормою залишався полісний устрій країни, тобто співіснування незалежних міст-держав. Науковці пояснюють, що полісний устрій зумовлювався наявністю кількох водних артерій (Євфрат у межах Півдня Месопотамії розпадався на кілька річищ), що давало міським громадам змогу будувати магістральні канали й так забезпечувати собі економічну, а отже, й політичну окремішність (Крижанівський, О. П. 2002, с. 135).

Л. М. Бостан та С. К. Бостан наголосили, що тривалий час у суспільному та державному ладі міст-держав зберігалися пережитки родоплемінної організації. Найдавнішим населенням країни, що заклало основи цивілізації в Межиріччі, були шумери. Зазначили, що від цього народу отримала назву держава Шумер, історія якої налічує сім століть; на північ від шумерів у Межиріччі мешкали аккадці, що поступово захопили всю територію Шумера і створили досить сильне Шумеро-Аккадське царство, яке проіснувало близько ста років. В роботі підкреслено, що близько 2000 р. до н. е. Межиріччя захопили кочовики-амореї, які перемогли Шумеро-Аккадське царство й розселилися широко на його території. Вавилон, піднесення якого забезпечило сприятливе географічне положення, визнано одним з їх опорних пунктів, значним поселенням уже в останньому столітті існування Шумера, згодом – столицею невеличкого царства. Також автори звернули увагу на те, що перші п'ять вавилонських царів значно розширили свої володіння, а за правління шостого царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) Вавилон

перетворився на столицю величезної держави, яка включала значну частину Межиріччя. Держава, котру створив Хаммурапі, як підкреслено в роботі, отримала назву за назвою її столиці — Вавилон і виявилася німецьким державним об'єднанням. Останнє аргументовано тим, що після смерті Хаммурапі Вавилон зазнав низки важких поразок від сусідів і 1595 р. до н. е. його знищили хети й кассити, котрі правили Міжріччям близько 400 років. Нове піднесення Вавилон віднесено до VII–VI ст. до н. е., коли з 626 р. по 539 р. до н. е. існувало так зване «Нововавилонське царство». Проте, як зазначили Л. М. Бостан, С. К. Бостан, у VI ст. до н. е. його завоювали перси, а з III ст. до н. е. держава фактично припинила існування (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 33).

Визначаючи великою суспільною групою Вавилону тамкарів — тобто лихварів, кредиторів, торговців, Л. М. Бостан і С. К. Бостан підкреслили, що громади Шумери й Аккаду часто посилали їх у тривалі подорожі як агентів для торгівлі зерном, придбання відсутніх на їх землях корисних копалин, металу, а також каменю, деревини й інших будівельних матеріалів. Будучи залежними, тамкари мали широку свободу фінансово-торгової діяльності, укладали значні торгові угоди, об'єднували капітали, створювали торгові організації. На переконання вчених, залежнообов'язковим було й ремісничє виробництво, що розвивалося переважно в царському господарстві. Додамо, що це виробництво, як і збут продукції контролювали царські доглядачі. В Нововавилонському царстві практикувалося навчання рабів кваліфікованому ремеслу. Але, як справедливо наголошують дослідники, представники таких найважливіших ремесел, як ковалі, теслярі, броварники володіли тим або іншим рівнем самостійності, створювали фахові об'єднання та ін. (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 38).

У давніший період у Вавилоні судова влада належала жерцям. За часів Хаммурапі нарівні з реформою адміністрації провели реформу суду, яка призвела до заміни духовних суддів-жерців на світських. На думку Л. М. Бостан та С. К. Бостан, ця реформа безпосередньо зміцнила царську владу й посилила політичну централізацію в країні. Так, найвища судова влада в державі належала цареві. Він здійснював її або сам, або через особливих «царських суддів», які діяли за його дорученням. Цих «царських суддів» обирали з середовища або професійних суддів, або представників місцевої влади.

Відомо, що судові функції у Вавилоні здавна виконували органи адміністрації. Шакануку — володар області — виступав у ролі судді по справах, особливо важливих для охорони громадського порядку. Рабіанум, покликаний підтримувати порядок у місті, теж іноді виступав у ролі судді. Зазначені дослідники, окрім органів місцевої адміністрації, що здійснювала суд за допомогою різних колегій, називають професійних суддів, які, нарівні

з судовими функціями виконували деякі адміністративні. Вони підкреслюють, що такі судді були в кожному окрузі й підпорядковувались безпосередньо цареві. На суддю покладалися деякі функції з управління царським (державним) майном, нагляду за станом майна, що належало містам (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 45).

Дослідники дійшли єдиної думки, що Вавилон був різновидом східної деспотії. Адміністративні одиниці (провінції) очолювали місцеві патеси. Провінції поділялися на округи на чолі з шакканаку. На місцях управління здійснювали органи міського та громадського самоврядування, що наділялись адміністративними, судовими та фінансовими повноваженнями. Їхню діяльність очолював царський чиновник рабіанум (староста громади). Збройні сили формували з добірних частин, які охороняли володаря й ополчення.

В. І. Орленко та В. В. Орленко наголосили, що царська охорона формувалася з професійних воїнів (редум, баїрум), які за службу отримували в користування майно (поле, сад, будинок). Ним, як влучно підкреслили науковці, воїн володів і користувався, але не мав права його продавати чи обмінювати. Окрім звичайних воєначальників, у війську існували начальники колісниць, піших воїнів, кінноти на верблюдах тощо. Серед військових посадовців дослідники розрізняють начальників певних загонів, молодших воєначальників, командирів сотень, десятків, п'ятірок (Орленко, В. І. & Орленко, В. В. 2008, с. 22).

Можемо переконливо говорити, що, як і в Єгипті, у Вавилоні було багато чиновників. Однак І. М. Мищак деталізує, що серед них був чіткіший, навіть, як стверджує вчений, суворіший розподіл обов'язків. Усю вертикаль державних службовців чітко контролювали як безпосередньо цар, так і його уповноважені на місцях. Величезна кількість фіскалів стежила за своєчасним внесенням до скарбниці податків продуктами натурального виробництва та сріблом (Мищак, І. 2013, с. 18). Відзначимо, що за здійснення повноважень посадовців наділяли землею, що могла передаватись у спадок.

На воїнів (редум — важкоозброєні воїни, баїрум — легкоозброєні воїни) як окремих суспільний прошарок Стародавнього Вавилону звертає увагу дослідник І. М. Мищак. Зокрема він досліджує правове становище військовослужбовців і державних службовців у Стародавньому Вавилоні та відзначає, що в період Нового царства вавилонське військо пройшло еволюцію від ополчення до регулярної армії. Оскільки держава потребувала сильного війська, воїнам надавалися привілеї. Зокрема, науковець справедливо підкреслив, що Закони Хаммурапі оберігали воїнів від жадібних лихварів і свавільних командирів. Заборонялося відбирати в борг чи купувати майно воїна, надане йому від володаря за службу (ілк), воно мало певний юридичний захист. Загалом правове становище воїнів переконує, що влада на законодавчому рівні заклала правові гарантії, які сприяли тому, щоб військові

ефективно виконували свої обов'язки. Так, пограбування чи продаж воїна командиром у рабство вважалося тяжким злочином і каралося смертю. Майно військового успадковував його старший син, котрий продовжував справу батька. Коли ж у воїна не було повнолітніх синів, то третина його майна залишалася вдові, щоб вона могла самостійно виростити дітей. Воїнів, котрі потрапили в полон, викупували коштом держави, за що вони мали віддячувати сумлінною службою. Держава на своїх купців-тамкарів, які з товаром їздили до інших держав, покладала обов'язок розшукувати співплемінників, які потрапили у військовий полон та перебували на території інших держав і викупувати їх за свій кошт. Потім ці кошти їм повертали (Мищак, І. 2013, с. 17). В цьому контексті слід відзначити, що, коли воїн запізнювався в похід чи присилав замість себе найманця-непрофесіонала й при цьому далі користувався ілкою, його страчували.

Як влучно зазначив І. М. Мищак, Закони Хаммурапі стали правовою основою життя суспільства не лише Вавилонської держави, а й багатьох державних утворень на території Месопотамії, зокрема й таких потужних, як Ассирія та Елам (Мищак, І. 2013, с. 17, 18). Підтримуємо думку дослідника про те, що означені закони відігравали визначальну роль у житті всієї стародавньої Месопотамії.

В історіографії утвердилася думка, що Вавилонське суспільство поділялося на дві групи — вільних і рабів. Перші перебували під охороною закону, другі вважалися майном, яким цілком розпоряджався господар. Перша група охоплювала два соціальні стани: а) авілуми (вища верства); б) мушкенуми («дрібний люд»). Останні були власниками та частково навіть рабовласниками, але обмежувались у правах. Однак серед дослідників доки нема єдиної думки про те, який критерій лежав в основі поділу вільних людей. Так, одні вчені зазначають, що мушкенуми були напіввільними пролетаріями, інші відносять їх до окремої етнічної групи — шумерів, ще інші твердять, що це були люди, які перебували на царській службі й утратили зв'язок з громадою, дехто відносить їх до простолюдинів.

Історик права Г. І. Трофанчук підкреслив, що в основі поділу вільного населення перебував не майновий чи інший статус, а саме правові відмінності. Різниця між авілумами й мушкенумами, на його думку, полягала в тому, що авілуми були повноправними общинниками та володіли певною часткою общинної землі, а мушкенуми — особи, що жили поза общиною. Науковець зазначив, що вони обробляли царську або храмову землю й доглядали за господарством багатих вавилонян, мали обмежені громадянські права в суспільстві, за їх образу передбачалося м'якше покарання, ніж за образу авілума, майно мушкенума охоронялося меншим штрафом, а здоров'я оцінювалося дешевше. Але вказано, що й серед самих авілумів існувала нерівність. Проте не слід забувати, що правове становище мушкенума визначали

Закони Хаммурапі. Закон стояв на сторожі життя, здоров'я, честі, майна мушкенума, але тільки на той час, коли він перебував на державній службі чи виконував інші обов'язки перед державою. Мав місце правовий захист мушкенума від протиправних дій авілума. Захист у державі підданих нижчого соціального статусу дослідники пояснюють, перш за все, інтересами самої держави, адже саме мушкенуми становили найчисленнішу групу вільного населення, які були головними платниками податків і постачальників військового контингенту. На питання, чи існували між авілумами й мушкенумами нездоланні соціальні бар'єри, науковці відповідають переважно заперечно, бо землю у Вавилоні вільно продавали та купували, тому мушкенуми могли придбати нерухомість і стати повноправними членами міської чи сільської громади, тобто авілумами (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 28, 29).

В науці утвердилася думка, яка вже не викликає сумнівів, про те, що найнижчу верству населення Вавилону становили раби (вардуми). Військовий полон, народження від рабині, обернення на рабів правопорушників, продаж у рабство дітей батьками за борги — головні джерела рабства. Спочатку рабство було домашнім, а невільників було мало. Переважно існувало колективне рабоволодіння, коли раби ставали власністю певних корпорацій — храмів, царського дому, сільської чи міської общини. У Стародавньому Вавилоні рабів таврували (голили півголови чи робили спеціальне татуювання). Закон дозволяв убивати непокірних рабів чи утримувати їх у кайданах. Щоправда, ст. 282 Законів Хаммурапі дозволяла рабові скаржитися на пана до суду. Однак судові процеси між рабами та їх власниками не практикувалися.

Порівняно з класичним рабством, вавилонські раби могли мати сім'ю, володіти майном і частково укласти угоди щодо нього. Іншими словами, в цивільних правовідносинах раб виступав як суб'єкт права, а не лише як його об'єкт. Проте після смерті раба його нажите майно переходило до рабовласника.

Г. І. Трофанчук влучно зазначає, що у Стародавньому Вавилоні серед рабів існувала певна соціальна диференціація, і додає: рабиня-наложниця мала переваги перед іншими рабинями, тому її та її дітей заборонялося продавати. Далі дослідник, посилаючись на ст. 146, 171 Законів Хаммурапі, доцільно підкреслює, що, коли вона народжувала дітей від господаря, то після його смерті сама рабиня і її діти ставали вільними. Водночас вавилоняни, обернені в рабство за межами своєї країни, потрапивши до Вавилону, як правило, відпускалися на волю. Спираючись на ст. 226, 227, вчений логічно твердить, що у державі всіляко підтримувались рабовласництво й работоргівля, рабів-утікачів розшукували, а за переховування рабів чи надання їм притулку, позбавлення їх рабського знаку карали (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 29, 31).

Г. І. Трофанчук підкреслює, що смертну кару застосовували в понад 30 випадках. Неумисне чи необережне вбивство каралося смертю. Дослідник наголосив, що застосовували й тілесні та калічицькі покарання, майнові відшкодування в кратному розмірі, покарання за принципом таліону, штрафи та ін. (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 41).

Щодо судового процесу Г. І. Трофанчук влучно зазначає, що він був переважно змагальним. Справа порушувалася з ініціативи потерпілої сторони. Дослідник доречно зазначає, що в державі вже склалося процесуальне право, яке вимагало від суддів не обмежуватися вислуховуванням свідків, а проводити розслідування. Встановлювалася карна відповідальність за неправдиві свідчення. Вони, як і неправдиві звинувачення, каралися за принципом таліону (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 41, 42).

Н. М. Опольська, розглядаючи особливості розвитку права на свободу творчості в країнах Стародавнього Сходу, однією з найпривілейованіших суспільних груп називає жерців. На її думку, вони довго зберігали в своїх руках юстицію, відігравали значну роль в управлінні. Їхньому впливу в суспільстві сприяло те, що вони досить довго повністю контролювали наукову діяльність. Можемо погодитися, що значущі наукові відкриття, винаходи Вавилону були оповиті таємницями, що жерці тримали їх у секреті від народу для підтвердження надприродних здібностей жрецтва (Опольська, Н. М. 2015, с. 33, 34). Про вплив останніх на громадсько-політичне життя держави свідчить те, що у Вавилоні існувало свято, під час якого царі мали складати перед жерцями корону, скипетр, аби потім знову одержати їх із рук верховного жерця.

Усталеною в історіографії є думка про те, що найдавнішим джерелом права у Вавилоні був правовий звичай, який поступово сформувався з родоплемінних традицій. Згодом його почала підтримувати державна влада. Згодом, для регулювання громадського життя та суперечностей, що виникали в суспільстві, з'явилися державні закони. Очевидно, що у Стародавньому Вавилоні писемне законодавство з'явилося рано. Це було зумовлено низкою факторів: 1) менша залежність від релігії, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу; 2) ранній розвиток товарно-грошових відносин, торгівлі; 3) особливі умови становлення й розвитку держави.

Беззаперечним є твердження, що центральне місце серед найдавніших джерел права Стародавнього Сходу, що дійшли до нас, займають закони царя Вавилону Хаммурапі. Законодавчу діяльність він розпочав на початку правління, так би мовити, «встановивши право країни». Однак роботу над кодексом законів завершив лише наприкінці царювання. Перша кодифікація законів, записана на глиняних табличках, не збереглася. Відомі нам Закони Хаммурапі відносяться до кінця його правління. Вже не одне покоління науковців поширює у наукових та навчальних виданнях доведений факт,

що на 35-му році царювання Хаммурапі наказав висікти Закони на чорному базальтовому стовпі, який знайшли 1901 р. французькі археологи при розкопках міста Сузи (Гапотій, В. Д. & Жильцов, О. Л. & Воржевітіна, Г. І. 2019, с. 203, 210).

Однак окремі дослідники переконують, що було б не зовсім правильно вважати Хаммурапі першим чи найбільшим законодавцем Вавилонського царства. Закони Шульгі (цар Уру, цар Шумеру і Аккаду з Третьої Династії Уру, син Ур-Намму; правив приблизно в 2094–2046 рр. до н. е.) вважаються найдавнішими з відомих нам правових актів. Закони держави Ешнунни (держава, яку захопив Хаммурапі 1763 р. до н. е.) вже на початку XX ст. до н. е. містили тарифи цін та оплати найманої праці, статті сімейного, шлюбного й карного права. До другої половини XX ст. до н. е. віднесено закони царя Ліпіт-Іштара (Макарчук, В. С. 2015, с. 18). Тобто, закони Хаммурапі не з'явилися на порожньому місці, а стали одним із виявів фіксації місцевих правових норм, доповнених законодавчою практикою володаря й адаптованих до потреб часу. При складанні збірника в його основу поклали звичаєве право, шумерійські суддебники та нове законодавство.

Більшу частину кодексу Хаммурапі займає кримінальне право. В ньому спостерігається відхід від первісного принципу таліону, що є ознакою класового суспільства. Правило «око за око, зуб за зуб» могло спрацьовувати лише у відносинах між рівними. Авілум і мушкенум по-різному розплачувалися за свої правопорушення. В. С. Макарчук відзначив, що застосування таліону виключало потребу встановлювати суб'єктивну сторону дії. За вбивство з необережності, в певних випадках, призначали ту саму відплату, що й за свідоме. Закон допускав смертну кару щодо особи, причому не обов'язково навіть чоловічої статі, яка практично не мала відношення до злочину. В цьому контексті науковець навів приклад: за побої вагітної, які спричинили її смерть, життям розплачувалася дочка вбивці (ст. 210). Водночас дослідник справедливо закликав не плутати таліон із кровною помстою, адже роль творця правосуддя бере на себе держава, а не рід скривдженого. Тому, на його переконання, сам звичай таліону — це ознака радше класового суспільства, а кровна помста — родового. Дослідник вдало підкреслив, що в законнику Хаммурапі кровна помста відсутня і для виокремлення тогочасного прогресивного значення Закону доречно порівняв його з так званими варварськими правдами Західної Європи, в яких кровна помста допускалася (при її обмеженні) аж до IX ст. н. е., тобто через понад 2500 років після Хаммурапі (Макарчук, В. С. 2015, с. 21, 22).

Привертає увагу думка В. С. Макарчука, який наголошує на жорстоко-сті покарань, але відзначає, що спостерігалася тенденція до їх пом'якшень, зокрема, у двох випадках: вищий здійснив злочин щодо нижчого або раба й у випадку, коли ушкодження заподіяне ненавмисно в бійці (ст. 206). З цього

дослідник робить логічні узагальнення: в першому випадку доводиться говорити про класовість вавилонського права, в другому — про зачатки поняття суб'єктивної сторони злочину (Макарчук, В. С. 2015, с. 22).

Основним видом доказів вини були власні зізнання, документи, судові клятви, речові докази, сліди вчинених дій, показання свідків. Проте суддя не завжди міг виявити істину. В такому разі вдавалися до ордалій — суду Божого. Так, ст. 2 передбачала, що сумнівне звинувачення «перевірялося» водою. Звинуваченого кидали в річку. Відзначимо, що, на відміну від варварської Європи, де невинний «мусив» іти на дно (вода — чиста субстанція і грішника не приймає), тут смерть звинуваченого підтверджувала його провину. Водночас судді заборонялося скасовувати рішення під загрозою штрафу в 12-разовому розмірі від суми позову та зміщення з посади (ст. 5). Погодимося з науковцями, які запевняють, що, очевидно, це застереження мало запобігати хабарництву, а також нескінченному поновленню судового процесу й сутяжництву (Макарчук, В. С. 2015, с. 22).

Сучасний вітчизняний дослідник В. В. Ластовський, розкриваючи земельну власність за законами Хаммурапі, поділив її на царську, храмову, громадську та приватну. Далі наголосив, що царським і храмовим господарством управляв цар, а розвитку приватної власності на землю сприяло розширення зрошувальної системи. Завдяки цьому скорочувались общинні землі й занепадала сама община. Земля могла вільно продаватися, передаватися у спадок чи здаватися в оренду. Закони регулювали оренду землі. Підтверджуючи останню тезу, дослідник логічно зазначив, що плата за орендоване поле прирівнювалася, зазвичай, до третини врожаю. Сад давав більше прибутку, тому здавався в оренду за дві третини врожаю. Оренда була переважно короткостроковою — на один або два роки. На триваліший термін здавали в оренду неосвоєні землі. Погодимося з науковцем, що загалом законодавство, яке визначало відносини між власником землі й орендаром, сприяло розвитку господарства. Так, якщо орендар не обробляв узятую землю, то він мав сплачувати власнику землі орендну плату відповідно до об'єму врожаю, який отримали сусіди (ст. 42–46). Наголошуючи на оформленні орендних відносин, В. В. Ластовський підкреслив, що їх оформляли як орендний договір, у якому вказували об'єкт оренди, суму, місце й час внесення плати за користування наділом, а також зазначали свідків та фіксували дату укладання угоди (Ластовський, В. В. 2017, с. 15). Також у законнику Хаммурапі згадуються різні види майнового найму (зокрема встановлено відповідальність за завдану при наймі шкоду), регламентуються договори особистого найму, позики, купівлі-продажу тощо.

Р. П. Сухацький, досліджуючи розвиток суспільства й держави на прикладі Законів Хаммурапі, підкреслив, що метою шлюбу було народження дітей, котрі успадковували сімейне майно і мали підтримувати культ пред-

ків. Він логічно зазначив, що, за законодавством Хаммурапі, діти успадковували рівні частки: сестри отримували стільки, скільки й брати, і це було важливою особливістю, адже нічого подібного не знали ні в стародавньому афінському, ані в римському праві. Поряд з рідними дітьми право на спадок мали усиновлені та діти, нажиті від незаконної дружини, проте останні — в тому випадку, якщо батько визнавав їх своїми (Сухацький, Р. П. 2015, с. 44). Зі свого боку додамо, що успадкування відбувалося двома шляхами: за законом і за заповітом. Однак переважало спадкування за законом. Панівне становище в родині батька є помітним, але не абсолютним. Батько не міг без підстав позбавити сина спадщини (ст. 168), мав попередньо одержати санкцію суду, якщо тільки той не скоїв злочину. Проте міг продати його під виглядом усиновлення. Водночас батько був зобов'язаний навчити дітей своєму ремеслу.

Згідно з нормами кодексу Хаммурапі, злочини можна класифікувати за такими групами: а) проти особи; б) майнові; в) проти моралі, честі й гідності людини; г) проти порядку відправлення правосуддя; ґ) професійні (лікаря, воїна, будівельника, корчмаря тощо) та ін. За ці злочини застосовували покарання. Є. С. Логвиненко та І. А. Логвиненко, досліджуючи покарання у праві держав Стародавнього світу, підкреслюють, що вони відзначалися жорстокістю. Удушення за Законами Хаммурапі вважалося найлегшою формою страти. Найпоширеніші форми — спалення, насадження на палю та втоплення (Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019, с. 113).

Таким чином, викладене дає підстави сформувати такі узагальнення та окреслити низку пропозицій:

- дослідження Стародавнього Вавилону потребує подальших зусиль науковців, у працях сучасних вітчизняних учених суспільний і державно-правовий розвиток Вавилону висвітлюються фрагментарно, розкриті лише окремі аспекти теми, що значно актуалізує наукову проблему, надає дослідженню новизни і практичного значення;
- в Україні наукове осягнення Стародавнього Вавилону, хоч і проводилося раніше, проте спорадично, переважно в контексті сходознавства загалом. Останнім часом Стародавній Вавилон оформився в регіонально-галузеву спеціалізацію асиріології — однієї з галузей сходознавства, поглиблений розвиток якої розгорнувся лише в незалежній Україні. Проте ця спеціалізація перебуває на стадії становлення, як і сходознавство в цілому;
- джерельний комплекс, поділений за видовим принципом на окремі групи, є репрезентативним і достатнім для накопичення знань з означеної теми. Його аналіз виявив, що дослідження суспільного й державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону триває та потребує подальшого наукового пізнання;

- аналіз розглянутих наукових праць переконує, що з означеної теми є багато наукових положень і узагальнень, уже усталених у сучасній (як вітчизняній, так і світовій) історіографії. Зокрема, науковці одностайні щодо такого: часу й закономірностей започаткування державності у долині між ріками Тигр і Євфрат; визначення умов та обставин, які забезпечили піднесення Вавилону; розвитку Вавилону як різновиду східної деспотії; визначення суспільних прошарків держави та їх становища; розвитку рабства, становища рабів і значення рабовласництва у суспільстві; визнання звичаю як найдавнішого джерела права у Вавилоні, який за тривалий час сформувався з родоплемінних традицій; визнання Законів Хаммурапі значним кроком в еволюції права та їх вищість порівняно з давнішими шумерськими і аккадськими правовими пам'ятками тощо;
- опрацьовані дослідження засвідчують, що в історіографії не всі сторони суспільного й державно-правового розвитку Вавилону висвітлено достатньо повно. Потребують ширшого наукового осмислення критерії, покладені в основу поділу вільних людей; походження мушкенумів; регіональний і місцевий рівні державного управління; галузеві відомства Стародавнього Вавилону та ін. Детальніша увага має бути зосереджена на вивченні правових відносин у державі як цілісної суспільної регулятивної системи. Водночас подальшого пізнання потребує дослідження розвитку сходознавства та сходознавчих шкіл в Україні тощо.

Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Центр учбової літератури.

Гапотій, В. Д. & Жильцов, О. Л. & Воржевітіна, Г. І. 2019. *Основні правові системи світу: навчальний посібник*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В.

Дьяконов, И. М. 1952. Законы Вавилонии, Ассирии и Хетского царства. *Вестник древней истории*. № 3. С. 225–227.

Калакура, Я. С. 2009–2010. Професор Омелян Прицак відродив історіософію в Київському університеті. *Українська орієнталістика: збірник наукових праць*. Вип. 4–5. С. 38–44.

Козицький, А. 2010. Львівські сходознавці першої третини ХХ століття. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 45. С. 389–410.

Кочубей, Ю. 2008. Академік Омелян Прицак і відродження українського сходознавства. *Східний світ*. № 3. С. 13–21.

Крижанівський, О. П. 2002. *Історія Стародавнього Сходу: навчальний посібник*. Київ: Либідь.

Ластовський, В. В. 2017. *Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник*. Київ: Видав. центр КНУКіМ.

Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019. *Покарання в праві держав Стародавнього світу*. Харків: ФОП Панов А. М.

Макарчук, В. С. 2015. *Загальна історія держави і права зарубіжних країн*: навч. посіб. Київ: Атіка; Харків: Право.

Матвеева, Л. В. 2012. Сходознавство, орієнталістика. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 9: Прил — С. Київ: Наук. думка. С. 925–926.

Мишак, І. 2013. Правове становище військовослужбовців і державних службовців у Стародавньому Вавилоні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. № 5. С. 15–19.

Опольська, Н. М. 2015. Особливості розвитку права на свободу творчості в країнах Стародавнього Сходу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 6. Т. 1. С. 31–34.

Орленко, В. І. & Орленко, В. В. 2008. *Історія держави і права зарубіжних країн: посібник для підготовки до іспитів*. Київ: Паливода.

Срібняк, І. 2011. Особливий архів Омеляна Прицака: від творчої лабораторії вченого до інтелектуального надбання нації. *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 19. Кн. 1. С. 47–50.

Сушацький, Р. П. 2015. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі Законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. Ужгород. Т. 1. Вип. 31. 40–46.

Трофанчук, Г. І. 2006. *Історія держави і права зарубіжних країн*: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер.

Циганкова, Е. Г. & Кочубей, Ю. М. [упоряд.] 2011. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліоіогр. слов.* [голов. ред.: Матвеева Л. В.] Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ.

Циганкова, Е. Г. 2007. *Сходознавчі установи в Україні (радянський період)*. Київ: Критика.

Щербатюк, В. М. & Дурнов, Є. С. & Сокур, Ю. В. 2020. Державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. № 51. С. 304–325.

Щербатюк, В. М. 2009. Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917–1933 років та її наслідки (за матеріалами архівів України, преси, споминів очевидців та наукових досліджень). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. № 1. С. 157–164.

Bostan, L. M. & Bostan, S. K. 2008. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

Наротіч, V. D. & Zhył'tsov, O. L. & Vorzhevitina, H. I. 2019. *Osnovni pravovi systemy svitu [The Principal Legal Systems of the World]*: navchal'nyi posibnyk. Melitopol: Odonroh. [in Ukrainian].

Dyakonov, I. M. 1952. Zakony Vavilonii, Assirii i Hetskoho tsarstva [The Laws of Babylonia, Assyria and the Hittite Kingdom]. *Vestnik drevnej istorii*. № 3. S. 225–227. [in Russian].

Kalakura, Ya. S. 2009–2010. Profesor Omelyan Pritsak vidrodiv istoriosofiyu v Kyivs'komu universyteti [Professor Omelyan Pritsak Revived Historiosophy in Kyiv University]. *Ukrains'ka orientalistyka: zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 4–5. S. 38–44. [in Ukrainian]

Kozytskyi, A. 2010. Lvivs'ki skhodnavtsi pershoi tretyny XX stolittya [Lviv Orientalists of the First Third of the XX Century]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu*. Seria istorychna. Vyp. 45. S. 389–410. [in Ukrainian].

Kochubei, Yu. 2008. Akademik Omelyan Pritsak i vidrozhenna ukrains'koho skhodoznavstva [Academician Omelyan Pritsak and the Revival of the Ukrainian Oriental Studies]. *Skhidnyi svit*. № 3. S. 13–21. [in Ukrainian].

Kryzhanivskiy, O. P. 2002. *Istoriya Starodavniogo Shodu: navchal'nyi posibnyk [The History of the Ancient East: Tutorial]*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

Lastovs'kyi, V. V. 2017. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [The History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Vydav. tsentr KNUKiM. [in Ukrainian].

Lohvynenko, Ye & Lohvynenko, I. 2019. *Pokarannia v pravi derzhav Starodavnyoho svitu [Punishment in the Law of the Ancient World]*. Kharkiv: Panov A. M. [in Ukrainian].

Makarchuk, V. S. 2015. *Zahal'na istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchal'nyi posib [The General History of the State and Law of Foreign Countries: Tutorial]*. Kyiv: Atika; Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].

Matveieva, L. V. 2012. Skhodoznavstvo, orientalistyka [Oriental Studies]. *Entsyklopedia istorii Ukrainy*: u 10 t. T. 9: Pryl. — S. Kyiv: Naukova dumka. S. 925–926. [in Ukrainian].

Myshchak, I. 2013. Pravove stanovyshche viis'kovosluzhbovtiv i derzhavnykh sluzhbovtiv u Starodavniomu Vavyloni [Rights of Military and State Officers in the Ancient Babylon]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoji Rady Ukrainy*. № 5. S. 15–19. [in Ukrainian].

Popol's'ka, N. M. 2015. Osoblyvosti rozvytku prava na svobodu tvorchosti v krainah Starodavniogo Shodu [The Characteristic Features of the Development of the Freedom of Creativity in the Ancient East Countries]. *Naukovyi visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu*. Vyp. 6. T. 1. S. 31–34. [in Ukrainian].

Orlenko, V. I. & Orlenko, V. V. 2008. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [The History of State and Law of Foreign Countries] : posibnyk dlya pidgotovky do ispytiv*. Kyiv: Palyvoda. [in Ukrainian].

Sribniak, I. 2011. Osobovy arkhiv Omelyana Pritsaka: vid tvorchoi laboratorii vchenoho do intelektual'noho nadbannya natsii [The Personal Archive of Omelyan Pritsak: from the Scientific Creative Laboratory to Intellectual National Heritage]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. T. 19. Kn. 1. S. 47–50. [in Ukrainian].

Sukhatskyi, R. P. 2015. Vplyv zakonodavstva na rozvytok suspil'stva j derzhavy zahalom na prykladi Zakonu Khamurapi [The Influence of Legislation on the Development of the Society and State in General on the Example of Hammurabi Laws]. *Naukovyi visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*: Seria: Pravo. Uzhhorod. T. 1. Vyp. 31. S. 40–46. [in Ukrainian].

Trofanchuk, H. I. 2006. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of the State and Law of Foreign Countries]: navchal'nyi posibnyk*. Kyiv: Jurinkom Inter. [in Ukrainian].

Tsyhankova, E. H. & Kochubei, Yu. M. [uporiad.]. 2011. *Skhodoznavstvo i vizantolohiya v Ukraini v imenakh: bibliografichniy slovnyk [Orientalism and Byzantology in Ukraine in Names: Bio-Bibliographical Dictionary]*. [holov. red.: Matvejeva L. V.]. Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU. [in Ukrainian].

Tsyhankova, E. H. 2007. *Skhodoznavchi ustanovy v Ukraini (radyanskyi period) [Institutions of Oriental Studies in Ukraine]*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M. & Dumov, Ye. S. & Sokur, Yu. V. 2020. Derzhavno-pravovy rozvytok Starodavnyoho Yehyptu: suchasna vitchyznyana istoriografija [The State and Law Development in the Ancient Egypt: the Contemporary Ukrainian Historiography]. *Storinky istorii*. № 51. S. 304–325. [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M. 2009. Utverdzhennya radyanskoyi totalitarnoyi vlady v Ukraini 1917–1933 rokov ta jiji naslidky (za materialamy arkhiviv Ukrainy, presy, spomyniv ochevydtsiv ta naukovykh doslidzhen’) [Establishing of the Soviet Totalitarian Regime in Ukraine in 1917–1933 and its Consequences (by the Materials of Archives of Ukraine, Press, Memories of Witnesses and Scientific Researches). *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nyh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. № 1. S. 157–164. [in Ukrainian].

УДК 94(477)«1618/1648»:327

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264563

В. О. Щербак

ORCID: 0000-0001-8025-5684

Київський університет імені Бориса Грінченка

V. Shcherbak

Borys Grinchenko Kyiv University

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ШВЕЦІЇ, ТРАНСИЛЬВАНІЇ, РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1620-х — НА ПОЧАТКУ 1630-х рр.

*Zaporozhian Army in the Political Plans of the Governments
of Sweden, Transylvania, the Polish-Lithuanian Commonwealth
and the Moscow Kingdom at the Turn of the 1620's — 1630's.*

Більшість європейських країн була залучена до збройного протистояння між католицьким та протестантським союзами в ранньомодерну епоху. Водночас цей конфлікт мав активний резонанс і поза теренами розвою Тридцятилітньої війни. Мета статті — з'ясувати місце Війська Запорозького у політичних планах урядів Швеції, Трансильванії, Речі Посполитої та Московського царства на зламі 1620–1630-х рр. Висновки: завдяки гучним військовим звитягам українське козацтво здобуло широкий розголос у європейському світі. Держави антигабсбурзької коаліції мали намір скористатися розгортанням визвольного руху в Україні, зокрема й через релігійний чинник, для залучення на свій бік запорожців у боротьбі з силами Католицької ліги. Дипломатичні зусилля через місії Олександра Рубцова, Філіппа Садлера, Павла Страсбурга, П'єра Ладмірала, Жана де Грева та ін. не досягли бажаних результатів. Натомість Річ Посполита досить ефективно використала козацтво на східних рубежах для відстоювання своїх територіальних завоювань. Таким чином, Війську Запорозькому відводилася важлива роль у континентальному політичному пасьянсі. Воно отримало досвід налагодження міжнародних зв'язків, які стали невід'ємним чинником розгортання Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.